

Over smaak valt te twisten en het is nog leuk ook!

Opracht voor dit essay luidde: schrijf een stuk over functionalisme en esthetiek/ethiek. Het functionalisme in de architectuur is een stroming die stelt dat de vorm van een gebouw/landschap bepaald moet worden door de functie die dat gebouw/landschap vervult. Het beroemde adagium “form follows function” van de Amerikaanse architect Louis Sullivan geeft uitdrukking aan deze gedachte. Daarnaast wordt in de opdracht gesuggereerd dat deze opvatting over schoonheid past bij de Nederlandse cultuur van spaarzaamheid en zuinigheid. In dit essay zal ik na verheldering van het functionalisme duidelijk maken dat het een problematische opvatting is en dat het daarbij ook nog maar één van vele opvattingen over schoonheid is. Daarmee geef ik dus ook een mening over de vermeende culturele verbondenheid. Het verlaten van één opvatting over schoonheid geeft wel een ander perspectief op de toetsing ten aanzien van dit criterium van ruimtelijke kwaliteit en dus zal ik aan het eind van dit essay nog enkele woorden aan operationalisering van schoonheid wijden.

Wat is nu precies die functionalistische notie van schoonheid? De architect Adolf Loos schreef in 1910 een tekst een tekst getiteld “Ornament en Misdaad” waarin hij, via teksten over tatoeages en misdadigers¹, duidelijk maakt dat het van ornamenten voorzien van een gebouw gelijk staat aan een misdaad. Zijn tekst is een reactie op de overdadige versiering van gebouwen in het Wenen van zijn tijd, die afleiden van de constructie en gebruik. Er zijn vier ideeën die kenmerkend zijn voor het functionalisme:

1. de vorm moet zo nauwkeurig mogelijk aangepast zijn aan de functie
 2. verspilling is uit den boze
 3. perfectioneren van de vorm leidt tot betere werktuigen
 4. functionalistische architectuur kan een werktuig zijn voor maatschappelijke verandering.
- De eerder genoemde Sullivan tekent voor de eerste gedachte. Zijn analyse van de functie van een kantoorgebouw leidt tot een visie die een driedeling van basis, schacht en bekroning herkenbaar in zijn ontwerpen. Loos tekent voor de tweede gedachte en legt uit dat ornamentatie van gebouwen leidt tot verspilling van arbeidskracht. Hij wil gebouwen ontdoen van ornamenten en ziet in nieuwe materialen mogelijkheden om nieuwe gebouwen te maken. Le Corbusier tekent voor de derde gedachte, hij wil machines voor wonen ontwerpen. Behne ten slotte werkt de vierde gedachte uit waarin nieuwe woningen moeten leiden tot rationeel wonen door de bewoners. In Nederland is na de Tweede Wereldoorlog de woningnood hoog en gaat het er vooral om mensen een dak boven het hoofd te bieden. Het functionalisme is dan een praktische filosofie voor het snel en goedkoop bouwen van veel woningen.

Het functionalisme is echter een problematisch notie van schoonheid. De kritiek op het functionalisme richtte zich voor een deel op de formele uitwerking ervan, waardoor de aansluiting bij de sociale groep waar voor gebouwd werd gemist. In de vroege Sovjet-Unie leidde dat bijvoorbeeld tot een terugval naar het neoclassicisme als officiële staatsarchitectuur. Theoretische kritiek was er ook, want hoe vertaal je een functioneel programma eigenlijk in ruimtelijke vormen? Het functionalisme pretendeert waarheid te bieden in de vertaling van functie naar vorm, maar hope doe je dat dan precies? Ook anderen laten zien hoe de functionalistische architectuur nieuwe problemen kan oproepen zoals de congesties op Manhattan, en geen antwoord heeft op de transformaties van gebouwen. Kerken worden nachtclubs (Paradiso) en spoorwegstations worden Museum (Musee d’Orsay). Zelfs een van de paradepaardjes van het functionalisme de Van Nelle fabriek is inmiddels van een

¹ Hij gaat zelfs zover om te stellen dat getatoeëerde mensen die sterven zonder een misdaad te hebben begaan, toevallig zijn gestorven voor ze hem konden begaan.

koffiefabriek omgezet in een ontwerpfabriek. Functionalisten leven schijnbaar in een eeuwig nu, waar de functie van een gebouw of landschap door het heden bepaald wordt en het verleden en de toekomst niet ter zake doen. Dit doet onrecht aan ons gevoel dat we voortbouwen op een verleden, dat we wortels hebben en dat de toekomst er toe doet en dat die anders en beter zou moeten zijn.

Andere kritiek die mijns inziens te leveren is op het functionalisme in de architectuur is de enorme onderschatting van de menselijke behoefte aan expressie. Het functionalisme ontkent deze behoefte en hanteert dus of een veel te smalle definitie van functioneren. Of het zal de definitie van functioneren dermate op moeten rekken dat het een lege kreet wordt, die niet langer sturend is voor kwaliteit. In strikte zin is de bewering: schoonheid is een directe afgeleide van de mate waarin iets functioneert niet waar, getuige het feit dat er nog steeds mensen zijn die in een Eend of een citroen DS rondrijden. Om te zeggen dat deze auto's functioneel superieur zijn aan moderne auto's betekent een enorme oprekking van het begrip functionaliteit. De schoonheid van het ontwerp van deze auto's en de menselijke behoefte zich met dergelijke voorwerpen te identificeren laat ons zien dat er mens complexer is dan in functionele termen is uit te drukken.

Het functionalisme heeft een aantal fraaie gebouwen opgeleverd, die echter vooral afkomstig zijn uit de beginperiode en dus van architecten die nog een klassieke vooropleiding hadden. Later verwerd het functionalisme tot een excuus om niet vorm te geven. In de laatste helft van vorige eeuw werd duidelijk dat het functionalisme en de daaraan gekoppelde schaalvergroting in de architectuur leidde tot sick buildings en graffiti en in de stedenbouw tot een enorme eenvormigheid van woonwijken en daarmee tot desoriëntatie en tot onthechting van mensen van hun omgeving. Het disfunctioneren van de grootschalige functionalistische paradepaardjes als de Bijlmer maakten duidelijk dat het bij wonen om meer dan een dak boven je hoofd gaat. De door velen verfoeide schoenendozen langs de snelweg zijn goede slechte voorbeelden van functionele schoonheidsidealen. De functionalistische benadering van het landschap als productieruimte heeft via ruilverkaveling van het landschap eindeloos veel schoonheid van het landschap weggevaagd. Een serieuze kritische tegenbeweging liet dan ook niet op zich wachten in de vorm van de theorie van het kritisch regionalisme¹. In het kritisch regionalisme legt Kenneth Frampton de nadruk op aandacht voor plaatsgebonden factoren als topografie, klimaat, licht en materiaalgebruik. De landschapsarchitecten uit Wageningen zijn opgevoed in deze traditie. Een uitgebreide analyse van de geest van de plek, de genius loci, gaat vooraf aan het ontwerp. De lagenbenadering is een exponent van deze stroming. Deze tegenbeweging kent echter ook risico's.

Risico van teruggrijpen op historische identiteit is echter dat die verstarrend kan werken en bovendien vaak aangeleerd is. Veel oude historie is pas 300 jaar geleden uitgevondenⁱⁱ vooral in de zeventiende eeuw is nogal wat geschiedenis herschreven om de identiteit van de jonge natie vorm te geven. Het kritisch regionalisme heeft bovendien het risico van de naturalistic fallacy in zich. We classificeren het landschap van het verleden en werken vervolgens in de toekomst naar de classificatie toe, waarbij we de oorspronkelijke rijkdom en uitzonderingen uitpoetsen en het landschap versimpelen tot een model. Het kritisch regionalisme kan zo vernieuwing voor een groot deel uitsluiten.. Om deze angel uit de benadering te halen is bijvoorbeeld in de belvédèrenotitie gekozen voor behoud door ontwikkeling. Rik Herengreen wijst ons in zijn tekst over de achtste transformatie op het te maken onderscheid tussen officiële wetenschappelijk vastgelegde kenmerken van landschappen kenmerken die meer binding hebben met lokale gebeurtenissen en verhalen. Juist in het functionalisme en modernisme is het adagium "nieuw is mooi" gezet tegenover het aloude conservatisme van burgers. Gebouwen die nu iconen van steden zijn als de Eiffeltoren en het Sydney-Opera House werd bij hun bouw verafschuwd maar hebben inmiddels een symbolische waarde.

Naast het functionalisme en het kritisch regionalisme zijn er ook andere basale noties van schoonheid. Het schone zou ook kunnen zitten in het formeleⁱⁱⁱ, het pittoreske, het cognitieve^{iv}, het emotionele^v en het sublieme^{vi}.

In het formalisme wordt gesteld dat schoonheid vooral afhankelijk is van de formele aspecten van een object. Deze stroming kwam naar voren tijdens de opkomst van de abstracte schilderkunst om te verklaren hoe en waarom dergelijke schilderijen mooi konden zijn. Het gaat om hoe het er uit ziet^{vii}, waarbij symmetrie, ritme en verhoudingen belangrijke begrippen zijn. De schoonheid van fractals is vooral afhankelijk van dergelijke formele aspecten.

Het pittoreske is een andere stroming waarbij mensen juist veel bewondering hebben voor tekenen van de tand des tijds. Het gevoel van schoonheid dat gelieerd is aan de stroming van de romantiek in de kunst is gekoppeld aan ruines, vervallen dorpjes vol nostalgie.

Anderen zeggen dat de schoonheid van objecten en landschappen vooral afhankelijk is van wat je voelt. Dit kan zijn de opgelegde emotie van de ontwerper zijn in bijvoorbeeld de vormgeving van begraafplaatsen die uitnodigt en aansluit bij droefheid. Het kan ook ingelegde emotie door de waarnemer zijn van iemand die in een afgebroken boomstam zijn eigen geknakte levensverhaal ziet weerspiegeld. Weer anderen zeggen dat schoonheid vooral gaat om wat je begrijpt en weet. In het Haags gemeentemuseum is een serie van abstracties van bomen te zien, waardoor de meest abstracte schilderijen van Mondriaan meer diepte krijgen. Wat je weet stuurt immers ook wat je ziet.

Ook de notie van het sublieme is een notie van schoonheid. Het grote, het vreeswekkend mooie is ook iets waar we schoonheid aan toe kunnen kennen. Het geweld van golven op de kust in een razende storm, het wijde en verlorene van de waddenzee, de ontsnapping van de menselijke maat en het in perspectief brengen van de mens.

Kortom er zijn vele noties van schoonheid, die mensen hanteren en die zelfs van tijd tot tijd kan wisselen en veranderen.

De uitspraak dat het functionalisme past bij de Nederlandse cultuur is de volgende claim uit de vraagstelling waar ik op in wil gaan. De gedachte dat er een dominante Nederlandse cultuur zou zijn wordt gelogenstraft door de enorme verscheidenheid aan meningen en gedragingen van het die op het Nederlandse grondgebied wonen. Het is dus juist de pluriformiteit die aandacht zou moeten krijgen onder het criterium aantrekkelijkheid. Maar als er zo veel verschillende meningen zijn is het dan als rijk wel relevant om aandacht aan dit onderwerp te besteden? Waarom dan toch een criterium aantrekkelijkheid? Het antwoord op die vraag wordt gegeven door de maatschappelijke context in de vorm van esthetisering van de maatschappij^{viii}

De behoefte aan identificatie, de behoefte aan een eigen plek en individuele expressie in de richting van anderen in het licht van individualisering van de maatschappij wordt steeds belangrijker. Het is niet alleen zo dat subjectieve waarden naast objectieve waarden belangrijk zijn, maar het is zelfs zo dat subjectieve waarden steeds belangrijker worden. We leven in onze West-Europese context in een gebied waar het grootste deel van de bevolking een relatief hoge welvaart kent. Volgens de behoeftenbevredigingspyramide van Maslov worden de niet materiele behoeften van mensen steeds groter, naarmate dingen die te maken hebben met eerste levensbehoeften beter gereld zijn. Deze maatschappij wordt wel gekarakteriseerd als de belevenismaatschappij^{ix}. In deze maatschappij van overvloed gaat het niet meer over wat, maar over hoe. Niet let's make things, maar let's make things better. Ook de economische effecten van deze esthetisering van de maatschappij zijn niet te onderschatten. Kijk maar eens naar het verschil tussen de prijs van een kopje koffie in de gemiddelde stationsrestaurant en in het restaurant van een hoofdstedelijk museum of van een kopje koffie op de Plaza Real in Madrid of de Piazza San Marco in Venetië

Operationalisatie van het schone

Aantrekkelijkheid is dus een van de belangrijke kwaliteitscriteria. Maar wat kan het rijk daar nou over zeggen. Sterker nog er zijn mensen die vinden dat het rijk helemaal niets zou moeten zeggen over schoonheid. Laat dat maar aan burgers zelf over. Voor je het weet moet je van staatswege dingen mooi vinden. De strenge regels van Thorbecke stellen dat de staat zich niet met kunst bezig zou moeten houden. De staat kan en mag niet bepalen wat schoonheid is. Slechte voorbeelden van waar dat wel gebeurde zijn er. In de VS werden foto's van Alaska naar een gangetje in de kelder verhuisd op aandringen van de oliebaronnen, die de regering Bush in het zadel hielpen. De filosoof Mill verdedigt in *On Liberty* de vrijheid om zelf geformuleerde schoonheid te genieten zonder bemoeienis van de overheid. Daarbij moet er wel op gewezen dat die vrije meningsvorming over schoonheid onder druk staat.

Versillende anti-globalistische schrijvers^x wijzen ons er op dat grote bedrijven met enorme reclamebudgetten ons dag en nacht via de media beïnvloedden.

Belangrijkste voorwaarde voor operationalisatie van schoonheid is sturen op het proces van planvorming. Het op de agenda zetten van begrippen als ruimtelijke kwaliteit en een criterium als schoonheid biedt mensen de mogelijkheid hun mening te vormen en te uiten over waar de schoonheid in het plan tot uiting komt. Kant wijst er op dat het pure schoonheidsoordeel een belangeloos oordeel moet zijn. Wie Joop van Ende vraagt om zijn mening over een musical die hij heeft geproduceerd moet niet verbaasd zijn als hij hem mooi vindt. Zijn belang om geld te verdienen aan bezoekers, maakt hem geen ideale beoordelaar. Het zoeken van een beoordelaarspanel van deskundige/leken zonder belangen bij een project kan misschien een oplossing bieden voor een belangeloos oordeel.

Maak van schoonheid in ieder geval een item op de agenda. Laat de discussie losbarsten, die het verhaal over schoonheid onderbouwt. Uiteindelijk moet op die manier een pluriform landschap gestalte krijgen. Daarbij hoeft niet iedereen het steeds eens te zijn over de schoonheid van een specifieke plek, als een ieders schoonheid maar een plek vindt.

ⁱ Kenneth Frampton "Critical Regionalism"

ⁱⁱ Rik Hergreen "De 8e transformatie"

ⁱⁱⁱ Clive Bell "Art"

^{iv} Allen Carlson "aesthetics of the natural environment"

^v Leo Tolstoy "Expressivism"

^{vi} Burke "On the sublime and the beautiful"

^{vii} John Ruskin "The art of drawing"

^{viii} Kees Vuijk "De esthetisering van het wereldbeeld"

^{ix} Gerhard Schulze "die Erlebnisgesellschaft"

^x Norena Hertz "The silent take-over" ; Naomi Klein "No Logo"